

Charakteristika zájmen u Apollónia Dyskola¹

■ JAN HŘIBAL (Praha)

1. Úvod

Nejvýznamnější antický řecký gramatik Apollónios Dyskolos (cca 80-160 n. l., Alexandrie) je jediným starořeckým autorem, od něhož se dochovaly relativně ucelené výklady o některých slovních druzích. O zájmenech Apollónios hovoří jednak v kratší monografii *Περὶ ἀντωνυμίας* (*Peri antónymíás*, *O zájmenech*), jednak jim věnuje velkou část druhé ze čtyř knih rozsáhlého kompendia *Περὶ συνταξέως* (*Peri syntaxeós*, *O syntaxi*). Výklad ve starším spise *O zájmenech* je poměrně systematický a člení se na dva základní úseky: (a) obecnou část (*pars generalis*), jejímž obsahem jsou obecné otázky – význam zájmen a jejich gramatické vlastnosti, a (b) speciální část (*pars specialis*), v níž jsou postupně probírány formální problémy v užším slova smyslu, tedy pádové tvary zájmen, jejich přízvukování atd. V druhé knize mladšího spisu *O syntaxi* předkládá Apollónios poněkud chaotický výklad, ve kterém lze nicméně vymezit několik základních tematických okruhů: vybrané problémy zájmené syntaxe, přízvukování zájmen a problematiku složených zájmen typu ἐμμαντοῦ.

O samotném termínu ἀντωνυμία („zájmeno“) neposkytuje Apollónios žádný systematický výklad. Etymologie daného termínu (ἀντί + ὄνομα, „slovo kladené namísto jména“) je průhledná, nejasné však zůstává, kdo a kdy jej zavedl. Určitou relevanci má jen Apollóniova poznámka o aiolských konotacích hláskové podoby slova ἀντωνυμία.² Apollónios nás informuje, že gramatik Komanos (2. stol. př. n. l.) v reakci na termín ἀντωνυμία zavedl alternativní označení ἀντωνομασία. Z toho plyne, že termín ἀντω-

¹ Článek je psán v rámci tzv. *Projektového účelového stipendia pro 2. polovinu roku 2011*. Vedoucím práce je doc. PhDr. Dagmar Muchnová, CSc., jíž děkuji za konzultace a připomínky.

² Tvar ὄνομα, který je částí složeniny ἀντωνυμία, je totiž aiolismus, srv. *Pron.* 4.18nn. Veškeré citace Apollóniových spisů uvádím kanonickým způsobem podle stran (a řádků) kritických edic v rámci řady *Grammatici Graeci*, názvy spisů pod latinskými zkratkami.

νυμῖα mohl znát již Aristarchos, neboť byl současníkem Komanovým.³ Apollónios cituje Aristarcha v souvislosti s problematikou zájmen na více místech svých spisů a Aristarchova znalost termínu ἀντωνυμῖα je pravděpodobná i vzhledem k tomu, v jak úzkém kontaktu Aristarchos s Komanem byli, byť se jednalo o kontakty nepřilíživě přátelské.

Existuje však i opačný názor.⁴ Aristoníkos (gramatik působící kolem přelomu letopočtu) v jednom ze svých scholií k Homérovi říká, že „tvary *autú* a *autón* představují společné pomocné tvary pro všechny tři osoby“⁵ (pozn. – autorem všech překladů je přispěvatel). Tato formulace pravděpodobně vychází z Aristarcha. Lze soudit, že kdyby Aristarchos termín ἀντωνυμῖα znal, užil by jej Aristoníkos namísto obecného obratu ἐπίταγμα („pomocný tvar“).

Citace ve spisech obecně nepředstavují pro řešení tohoto problému dostatečný podklad, protože je obtížné rozlišit, které termíny lze připsat citovanému autorovi a které jsou formulovány autorem citujícím. Je tedy problematické určit jasnou hranici mezi přesnou citací a parafrází. Pravděpodobnější se jeví, že Aristarchos již termín ἀντωνυμῖα znal, protože alespoň některé citace Aristarcha u Aristoníka a především Apollónia v souvislosti s daným termínem jsou – doufejme – přesné, nic dalšího však na základě dostupných dokladů nelze o původu označení ἀντωνυμῖα říci.

Apollónios poskytuje dvě definice zájmen, z nichž starší, obsažená ve spise *O zájmenech*, je orientována především na morfologická a formální kritéria, mladší, která je součástí spisu *O syntaxi*, je pokládána za spíše sémantickou než syntaktickou.⁶

(1) „Zájmeno je slovo, které se užívá namísto jména, udává určité osoby a v případech, kdy není formálně (tj. tvarem) rozlišován rod (tj. u osobních zájmen), vyjadřuje nepravidelnými tvary pád a číslo.“⁷

³ Takového názoru jsou např. MATTHAIOS 2002, s. 167 a BRANDEBURG 2005, s. 573.

⁴ Viz SCHENKEVELD 1994, s. 277.

⁵ *De signis Iliadis* 10.205.5n.: τὸ γὰρ αὐτοῦ καὶ αὐτῶν κοινὸν ἐστὶ ἐπίταγμα τῶν τριῶν προσώπων. Tvary αὐτοῦ a αὐτῶν se tedy mohou v kombinaci s jinými zájmeny užívat ve všech třech osobách, např. ἡμῶν αὐτῶν (1. osoba), ὑμῶν αὐτῶν (2. osoba), σφῶν αὐτῶν (3. osoba).

⁶ Srv. JANSE 2002, s. 237.

⁷ Srv. *Pron.* 9.11-13: Ὁριστέον οὖν τὴν ἀντωνυμίαν ὧδε· λέξιν ἀντ' ὀνόματος προσώπων ὠρισμένων παραστατικῆν, διάφορον κατὰ τὴν πτώσιν καὶ ἀριθμὸν, ὅτε καὶ γένους ἐστὶ κατὰ τὴν φωνὴν ἀπαρέμφατος. K této definici srv. také BRANDEBURG 2005, s. 575.

(2) „Zájmeno je slovo, které se užívá anaforicky či deikticky namísto jména a u něhož nestojí člen.“⁸

Cílem tohoto příspěvku je představit na základě primární i sekundární literatury hlavní body Apollóniova přístupu k zájmenům: jejich klasifikaci, odkazovací platnost a flexi s ohledem na kategorii osoby, částečně i čísla.

Česká klasická filologie se touto problematikou zatím nezabývala. Žádný z Apollóniových spisů nebyl přeložen do češtiny.⁹

2. Klasifikace zájmen

V klasických normativních gramatikách staré řečtiny je klasifikace zájmen poměrně členitá, zároveň však systematická. Naproti tomu Apollóniův způsob členění je velmi obecný. Apollónios uplatňuje několik dichotomií, z nichž nejdůležitější je rozdělení zájmen na: 1. zájmena základní (ἀντωνυμιαί πρωτότυποι) a 2. zájmena odvozená / přivlastňovací (ἄ. παράγωγοι / κτητικαί).¹⁰ Všechny druhy zájmen rozlišované v dnešní normativní gramatice buď spadají do jedné z těchto dvou skupin, nebo nejsou Apollóniem vůbec považovány za zájmena (což platí pro zájmena tázací, neurčitá a vztažná, viz oddíl 2.4 Ostatní zájmena).

2.1 Základní zájmena. Termín πρωτότυποι (dosl. „mající základní formu“ – πρώτος τύπος) označuje zájmena, která v Apollóniově pojetí nejsou odvozena od jiných tvarů. Mezi základní zájmena patří osobní zájmena 1. a 2. osoby (ἐγώ, σύ + příslušné tvary duálu a plurálu), osobní zájmeno 3. osoby ἴ, ¹¹ demonstrativa 3. osoby (ὅδε, οὗτος, ἐκεῖνος), polyfunkční αὐτός a zvrtná zájmena (především tvary zájmena ἐμαυτοῦ).¹² Pouze zvrtná zájmena jsou jako subkategorie zájmen základních označována specifickým termínem: ἀντανακλώμεναι či αὐτοπαθεῖς.

⁸ Srv. *Synt.* 138.10-11: Ἐκεῖνο οὖν ἀντωνυμία, τὸ μετὰ δείξεως ἢ ἀναφορᾶς ἀντονομαζόμενον, ᾧ οὐ σύνεστιν τὸ ἄρθρον. K této definici srv. také LALLOT 1997, I, s. 87 s pozn. 28.

⁹ Spis *O zájmenech* byl dosud přeložen jen jednou (do němčiny): BRANDENBURG 2005; spis *O syntaxi* byl do cizích jazyků přeložen několikrát, za nejlepší je považován francouzský překlad, který pořídil LALLOT (1997).

¹⁰ Tyto dva termíny jsou jako opozitum k πρωτότυποι užívány zcela *promiscue*, nejsou ale přesně synonymní. Apollónios se zmiňuje o odvozených zájmenech, která nejsou přivlastňovací.

¹¹ Daný nominativní tvar není mimo Apollóniovy spisy téměř vůbec doložen.

¹² O zájmenu ἐμαυτοῦ Apollónios vždy hovoří jako o zájmenu základním, nikoliv odvozeném (viz také 2.2 Odvozená zájmena). Proč tomu tak je, není zcela jasné.

Apollónios má však termínem *πρωτότυποι* často na mysli pouze osobní zájmena. Jen sporadicky hovoří o zájmenech, která dnes označujeme jako demonstrativa 3. osoby. Zároveň je překvapivé, že jsou tato zájmena vůbec zahrnuta do kategorie *πρωτότυποι*, přestože autor sám uznává, že alespoň některá z nich byla odvozena od jiných zájmen. Např. tvar *ὄ* je podle Apollónia někdy členem, ale jindy zájmenem, od něhož byly odvozeny formy jako *ὄδε*. Jako argument potvrzující takové pojetí uvádí Apollónios příklady slov, která vznikla odvozením ve smyslu prodloužení výchozího tvaru¹³ a zachovala slovní druh původního výrazu. To znamená, že pokud tvar *ὄδε* je zájmenem, musel být dle Apollónia nutně zájmenem i tvar *ὄ*, z něhož forma *ὄδε* vznikla.¹⁴

Nutno dodat, že autor zde užil pro vlastní účely argumentaci, která má svůj původ u stoiků. Apollónios reprodukuje názor stoiků,¹⁵ podle něhož tvoří zájmena a členy jeden slovní druh také proto, že tvary jako *οὗτος* vznikly od tvaru *ὄ*, který je členem, a slova vzniklá prodloužením zachovávají slovní druh původního tvaru. Proto je podle stoiků *οὗτος* ve skutečnosti členem (*ἄρθρον*), nikoliv zájmenem. Apollóniův argumentační postup je tedy identický, rozdíl tkví pouze v tom, že Apollónios předpokládá homonymii tvaru *ὄ* (může být členem i zájmenem), kdežto stoikové jej považovali vždy za člen. Stoikové tak měli podpůrný argument pro svou tezi, že zájmena *de facto* jako slovnědruhová kategorie neexistují, zatímco Apollónios tentýž argument užil v opačném smyslu.

V rámci výkladů o základních zájmenech klade Apollónios velký důraz na problematiku přízvukování pádových tvarů.¹⁶ Rozděluje pádové tvary na orthotonické (*ὀρθότονοι*, tzn. „mající regulérní přízvuk“, nazývané někdy také *ὑγιείς* – „správné“, *ἐντελείς* – „úplné“) a příklonné (označované *ἐγκλιτικαί*).¹⁷ V nominativu existují pouze orthotonické tvary, jelikož nominativ označuje podmět. V podmětu se zájmeno užívá pouze pro zdůraznění, resp. vyjádření kontrastu, neboť příslušnou sémantiku, tj. označování osoby, nese i slovesný tvar, a zájmeno je tak do jisté míry nadbytečné.¹⁸ Orthotonické

¹³ Tzv. *ἐπέκτασις* („prodloužení“, „odvození prodloužením“).

¹⁴ Podobně jako např. u tvarů *τήμος* („tehdy“) a *τημόςδε* („tehdy“) – tvar *τημόςδε* vznikl prodloužením tvaru *τήμος*, ale zachoval slovnědruhovou platnost výchozího tvaru. K této problematice souhrnně srv. *Pron.* 7.23-8.2.

¹⁵ Srv. *Pron.* 6.12-18; BRANDENBURG 2005, s. 574.

¹⁶ K této problematice souhrnně srv. také JANSE 2002.

¹⁷ Srv. *Pron.* 35.7 nn.; *Synt.* 133.9-16.

¹⁸ Srv. *Pron.* 23.10-24.20; *Synt.* 21.14-23.7; 167.5-9.

tvary se tedy vyskytují primárně tam, kde je mezi slovesem a zájmenem shoda v osobě,¹⁹ a mohou mít kontrastivní platnost²⁰ (jsou ἀντιδιασταλτικάί či πρὸς τι); přitom utvářejí opozici (ἀντιδιαστόλη) či zdůraznění (ἔμφασις).²¹ Za kontrast však Apollónios pokládá pouze opozici vůči prvku označujícímu konkrétní individuuum, nikoliv vůči prvku, jehož referentem je neurčité množství.²² Apollónios si uvědomuje, že se jedná spíše o tendenci než o absolutně platné pravidlo. Orthotonický tvar může být užit totiž i nekontrastivně v pozici, kde by jinak byl spíše tvar příklonný. Naopak tvary příklonné stojí mimo explicitní opozici, fungují jako ἀπόλυτοι či ἀποελευμέναι („uvolněné z opozice“) a užívají se v nepřímých pádech, protože ve vazbách slovesa se zájmenem v nepřímém pádu není nutně mezi slovesem a zájmenem shoda ve smyslu kategorie osoby.²³ Zároveň u příklonných tvarů nemůže dle Apollónia snadno docházet ke změně pozice ve větě.²⁴

Výše uvedená dichotomie má určité důsledky pro slovosled i syntax. Zatímco orthotonické tvary mají tendenci stát spíše na začátku věty / konstrukce, i když mohou stát i jinde, jsou příklonné tvary především postpoziční. Apollónios jako příklad uvádí možnost utvořit vazby ἐμοὶ ἔδωκας i ἔδωκας ἐμοί, avšak pouze ἔδωκε μοι, nikoliv *μοι ἔδωκε.²⁵ Apollónios tedy chápe prepozici a postpozici zájmen především ve vztahu ke slovesu a uvědomuje si paralelní vztah mezi syntaktickou a fonologickou rovinou v takových vazbách:²⁶ příklonné tvary jsou závislé fonologicky i syntakticky, jsou principiálně postpoziční a tvoří fonologickou jednotu s předcházejícím výrazem, zatímco u orthotonických tvarů je tomu naopak. Podobně jako orthotonické tvary však bývají i tvary příklonné užívány méně typickými způsoby.

¹⁹ Srv. *Synt.* 192.19-193.16.

²⁰ Srv. *Pron.* 36.6; *Synt.* 133.3.

²¹ Termíny ἀντιδιαστόλη a ἔμφασις jsou u Apollónia prakticky synonymní, srv. také JANSE 2002, s. 240. Výraz ἀντιδιαστόλη totiž neznamená nutně opozici ve smyslu explicitně vyjádřeného protikladu. Jde spíše o zesílení významu, které vede k většímu vymezení (opozici) určitého jazykového prvku vůči jiným prvkům podobného typu.

²² Srv. BRANDENBURG 2005, s. 199.

²³ Apollónios nezohledňuje větněčlenskou platnost zájmena. Relevantní je pouze to, kterou zastupuje osobu a zda je jeho osoba ve shodě s osobou slovesa v dané větě, nikoliv zda zájmeno samo funguje jako podmět či předmět.

²⁴ Srv. *Synt.* 182.12 nn.

²⁵ Srv. *Pron.* 35.20-26.

²⁶ Viz JANSE 2002, s. 244-5.

2.2 Odvozená zájmena. Do Apollóniový kategorie „odvozených zájmen“ patří zájmena, která jsou dnes označována jako přivlastňovací. Jejich základním sémantickým rysem je u Apollónia „posesivní platnost“ (κτησις), která může být i zdvojená, pokud určitý tvar, jenž je sám posesivní, přenáší svou posesivitu i na další výraz. Takovým případem jsou situace, kdy je posesivní zájmeno v posesivním genitivu, který se vztahuje k určitému substantivu také v genitivu. Jako příklad uvádí Apollónios větu τοῦ ἐμοῦ δούλου παῖδα ἔτυψα („udeřil jsem syna svého otroka“), kde genitiv ἐμοῦ indikuje jednak skutečnost, že otrok je vlastněn („já mám otroka“), jednak to, že otrok sám něco vlastní, zde παῖδα²⁷ (toto vlastnění je primárně dáno genitivem δούλου, s nímž se tvar ἐμοῦ shoduje).

Apollónios pokládá odvozená zájmena za tvary vzniklé odvozením od zájmen základních. K tomu jej vedla nepochybně lexikální podobnost některých tvarů obou typů zájmen. Za výchozí pád označuje genitiv kvůli vzájemné zaměnitelnosti odvozených zájmen s genitivu zájmen základních (ὁ ἐμός πατήρ = ὁ πατήρ μου).

Dalším důvodem pro takové vymezení odvozených zájmen je podle mého názoru Apollóniem velmi často připomínaná nepravidelnost (tedy z dnešního hlediska různokmennost) zájmena ἐγώ, kde je možnost odvození přivlastňovacího tvaru od genitivu nasnadě (ἐγώ – gen. ἐμοῦ > záj. ἐμός). K problematice kategorií osoby a čísla viz oddíl 3. Flexe zájmen.

2.3 Alternativní klasifikace. Další dva způsoby dělení zájmen, které Apollónios stanovuje, nejsou příliš významné. (a) Apollónios rozděluje zájmena také na „složená“ (σύνθετου), kam patří reflexivum typu ἐμαυτοῦ,²⁸ protože se vlastně jedná o složeninu ἐμοῦ + αὐτοῦ, a „jednoduchá“ (ἁπλου) – tato skupina zahrnuje všechna ostatní zájmena.²⁹ (b) Další způsob spočívá v dělení podle schopnosti mít reflexivní platnost: „zájmena zvrtná“ (αὐτοπαθεῖς) a „nezvrtná“ (ἄλλοπαθεῖς).³⁰ Tyto dva alternativní způsoby dělení se v Apollóniově pojetí téměř překrývají: složená zájmena jsou zároveň zájmeny reflexivními, zájmena jednoduchá nereflexivními.³¹ Zájmena složená / reflexivní tedy zahrnují především tvary od ἐμαυτοῦ, a jsou tak podkatego-

²⁷ Srv. *Pron.* 68.27-69.5.

²⁸ Srv. *Pron.* 67.25nn.

²⁹ Tato terminologie je užívána např. v *Pron.* 43.32-33; 44.17-18; *Synt.* 208.10-209.9.

³⁰ Tato terminologie je užívána např. v *Pron.* 44.17-18, 70.24-25.

říí zájmen základních, zatímco zájmena nesložená / nereflexivní jsou velmi širokou kategorií a překrývají se jak se zájmeny základními, tak odvozenými.

2.4 Ostatní zájmena. Tvary, které jsou dnes pokládány za zájmena tázací, označuje Apollónios často jen jako ἐρωτηματικά („tázací slova“) a pokládá je za jména. Totéž platí pro zájmena neurčitá (ἀόριστα, tj. „neurčité výrazy“).³² Relativum oš je u Apollónia zpravidla klasifikováno jako „postpoziční člen“ (ὑποτακτικὸν ἄρθρον),³³ neboť se členu podobá jak formálně, tak i významově, tedy anaforickou platností (v Apollóniově pojetí).³⁴

2.5 Souhrnný přehled

Současné normativní členění zájmen	Apollóniova klasifikace
personalia (osobní z.)	základní z. (ἀντωνύμια πρωτότυποι) odvozená / přivlastňovací z.
possessiva (přivlastňovací z.)	(ἀ. παράγωγοι / κτητικάί)
relativa (vztažná z.)	postpoziční člen (ἄρθρον ὑποτακτικόν)
interrogativa (tázací z.)	tázací jména (ἐρωτηματικά ὀνόματα)
indefinita (neurčitá z.)	neurčitá jména (ἀόριστα ὀνόματα)
demonstrativa (ukazovací z.)	základní z. (ἀ. πρωτότυποι)

Tabulka 1: Klasifikace zájmen v klasických gramatikách řečtiny a u Apollónia

³¹ I když z hlediska moderní normativní gramatiky by bylo možné namítnout, že reflexivní platnost mohou mít i některá zájmena „nesložená“, např. zájmeno 3. osoby ů.

³² K tomu srv. např. *Pron.* 27.13-29.10.

³³ O vlastnostech postpozičního členu hovoří Apollónios např. v *Synt.* 116.3-118.6; srv. také STEINTHAL 1890, s. 316.

³⁴ Řecký člen je členem určitým, indikuje tedy, že substantivum, k němuž patří, je nějak určeno, je již známo apod., srv. KÜHNER-GERTH 1904, s. 589. V tomto smyslu přisuzuje Apollónios členu anaforický význam, podrobněji viz oddíl 4. Referenční platnost.

3. Flexe zájmen (κλίσις)

Flexe zájmen je u Apollónia kategorií morfologickou i lexikální. Apollónios hovoří o zájmenech jako o slovech, která mají dvojitou flexi. Prvnímu typu flexe podléhá koncovka, jedná se tedy o standardní „pádovou flexi“ (πτωτική κλίσις) typu ἐμοῦ – ἐμοί – ἐμέ. Pádová flexe zájmen má vztah ke schopnosti zájmen zastupovat jméno, zájmeno musí vyjadřovat kategorii pádu stejně plnohodnotně jako jméno, aby bylo možné jakýkoliv jmenný tvar zájmenem nahradit.³⁵ Druhému typu flexe podléhá „začátek slova“, de facto lexikální základ. Tento druhý typ flexe slouží k vyznačování změny osoby, tj. ἐμοῦ (1. osoba) – σοῦ (2. osoba) apod.³⁶ Zájmena osobu nevyjadřují – na rozdíl od sloves – koncovkou, neboť v takovém případě by mohlo dojít k zastření vyjadřovaného pádu.³⁷ V Apollóniových názorech na dvojitou flexi u zájmen lze pozorovat jistý vývoj jak s ohledem na tvarosloví, tak na sémantiku. Ve svém starším pojetí (které je prezentováno především ve spise *O zájmenech*) totiž nepřisuzoval dvojitou flexi základním zájmenům, nýbrž pouze zájmenům odvozeným a vysvětloval ji jako přirozený důsledek významu odvozených zájmen, která vyjadřují dvě osoby. Původně tedy Apollónios chápal dvojitou flexi odvozených zájmen především jako funkci sloužící k rozlišení vnitřní osoby / vnější osoby (viz oddíl 3.1 Osoba). Později své pojetí revidoval, působnost dvojité flexe rozšířil i na základní zájmena a za její hlavní funkci pokládal vyjadřování osoby a čísla.

3.1 Osoba (πρόσωπον) má v procesu nahrazování jména zájmenem podobně důležitou roli jako pád. Zatímco vyjadřování pádu umožňuje zájmenu zastupovat jméno (které také vyjadřuje pád), osoba slouží k „doplnění“ (ἀναπληροῦν) významu tohoto jména nahrazovaného zájmenem, neboť jméno jako takové kategorii osoby nemá.³⁸ V Apollóniově pojetí je osoba poměrně širokou kategorií, představuje synkretismus morfologicky označované slovesné kategorie s kategorií „zájmené osoby“, tedy osoby, na niž odkazuje (ať už anaforicky, či deikticky) zájmeno, a rovněž s „osobou“ jako mimojazykovým elementem. Dnes je osoba u flektivních jazyků zpravidla chápána jako morfologická kategorie sloves a lexikálně-gramatická kategorie osobních zájmen.³⁹

³⁵ Srv. *Synt.* 129.6-10.

³⁶ Srv. *Synt.* 130.1-131.1.

³⁷ Srv. *Pron.* 104.11-13.

³⁸ Srv. *Synt.* 129.6-10.

³⁹ Srv. *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v. *osoba*.

Apollóniovo synkretické pojetí se projevuje i terminologicky. Apollónios užívá pro oba základní typy osoby (pro osobu slovesnou i zájmennou) stejné vazby. Hovoří-li o osobě jako kategorii příslušného slovního druhu, užívá formulace „první / druhé / třetí osoby sloves / členů / zájmen“⁴⁰ (zatímco moderní gramatika hovoří o „osobách sloves“, ale o „zájmenech pro první / druhou / třetí osobu“).

Osobu charakterizuje jako „kategorii, kterou vyjadřují slovesa i zájmena“.⁴¹ Definuje 1. osobu jako „osobu, která hovoří o sobě“, 2. osobu jako „osobu, o níž se mluví a k níž se mluví“, 3. osobu jako „osobu, k níž se nemluví a která ani sama nemluví k nikomu jinému“.⁴² Apollónios obecně nevnímá kategorii osoby jako lineárně se dělící do tří typů, nýbrž 1. a 2. osobu staví poněkud blíže k sobě, protože jejich vlastnosti jsou podobné, a zároveň odlišné od 3. osoby: 1. a 2. osoba se chovají výhradně deikticky (viz oddíl 4. Referenční platnost), a jsou proto více vymezeny než 3. osoba. To znamená, že jejich referent je více identifikovaný (kdo je myšlen první či druhou osobou, je vždy jasné, zatímco identifikace referentu třetí osoby má různé stupně).⁴³ Zároveň je 2. osoba vymezenější než 3. osoba, protože vyznačuje, že se mluví „k někomu“, zatímco 3. osoba označuje, že se hovoří „o někom“.

Zájmena osobní vyjadřují jen jednu osobu, jejíž číslo je patrné z formální podoby zájmena, naopak odvozená zájmena (tj. zájmena přivlastňovací, viz oddíl 2.2. Odvozená zájmena) vyjadřují osoby dvě, jednak „osobu vnitřní“ (τὸ ἐντὸς πρόσωπον), tzn. osobu vlastníka, jednak „osobu vnější“ (= osobu vlastněné věci, τὸ ἐκτὸς πρόσωπον).⁴⁴ Vyjadřování osoby však není možné ztotožňovat s její naprostou identifikací: vnější osobu identifikují odvozená zájmena méně než osobu vnitřní. Objekt, který je předmětem vlastnictví vyjádřeného odvozeným zájmenem, je totiž zpravidla identifikován méně než vlastníkem.⁴⁵ Že vnitřní osobou je myšlena osoba vlastníci, zatímco vnější oso-

⁴⁰ τὰ πρῶτα (sc. πρόσωπα) τῶν ῥημάτων atd.

⁴¹ Srv. *Pron.* 18.16: ἡ δὲ ἐν τοῖς ῥήμασι καὶ ἄνωσμιῶσι μετὰ βασις πρόσωπον. Doslovně: „proměnná kategorie (μετὰ βασις, tzn. kategorie, která nějak mění své hodnoty – 1. os. / 2. os. / 3. os.) u sloves i zájmen je osoba“.

⁴² Srv. *Pron.* 18.19-22: Ὅπερ ῥητέον ἐν μὲν τῇ περὶ ἑαυτοῦ ἀποφάσει, πρῶτον, εἶγε καὶ ἡ ἐν τοῖς ἐξῆς προσώποις ἀπόφασις ἐξ αὐτοῦ γίνεται· ἐν δὲ τῇ πρὸς ὃν ὁ λόγος ὑπὲρ αὐτοῦ, δεύτερον· ἐν δὲ τῇ μήτε προσφωνούσῃ μήτε προσφωνουμένῃ, τρίτον.

⁴³ Srv. např. *Synt.* 18.8-19.1.

⁴⁴ Srv. např. *Synt.* 205.15-18.

⁴⁵ Srv. *Pron.* 14.21-22.

bou vlastněná věc, prozrazuje také Apollóniova terminologie. Místo obratu τὸ ἐντὸς πρόσωπον je často užíván výraz κτήτωρ, místo τὸ ἐκτὸς πρόσωπον výraz κτήμα. Terminologie však není zcela jednotná.

3.2 Číslo (ἄριθμός). Podobný ne zcela lineární vztah, jaký Apollónios vnímá v rámci kategorie osoby (1. osoba + 2. osoba /// 3. osoba), se v jeho pojetí uplatňuje i ve spojitosti s kategorií čísla. Singulár a duál 2. osoby jsou pokládány za vymezenější než plurál, neboť 2. os. pl. může označovat jak osoby druhé, tak i třetí (tzn. vy [pl.] = ty + ty nebo ty + on).⁴⁶ Podle mého názoru klade Apollónios na aspekt nevymezenosti plurálu 2. osoby na tomto místě důraz právě proto, že 2. osoba je jinak pokládána za relativně vymezenou. Dalším důvodem je identifikace počtu osob – zatímco singulár označuje jednu a duál dvě osoby, není u plurálu zcela jasné, kolik osob označuje. Apollónios zároveň upozorňuje na paralelní vztah,⁴⁷ který lze shrnout následujícím přehledem:

	Kategorie osoby (u zájmen i sloves)	Kategorie čísla
(Relativní) vymezenost	1. + 2. osoba	sg. + du.
(Relativní) nevymezenost	3. osoba	pl.

Tabulka 2: Apollóniovo vnitřní členění kategorií osoby a čísla dle míry vymezenosti⁴⁸

Číslo obou vyjadřovaných osob je u odvozeného zájmena patrné z jeho formální podoby: u zájmena ἐμός je vnitřní osoba (ἐγώ) v singuláru, stejně jako vnější osoba, což lze poznat z koncovky, která vyjadřuje rovněž rod a pád (Apollónios zde tedy implicitně rozlišuje mezi kmenem a sufixem).⁴⁹ Vyjadřování čísla je však morfologicky pravidelné jen ve vztahu k vnější osobě. Např. zájmeno ἐμός je v singuláru ne proto, že „vlastník = vnitřní osoba“ je jednotného čísla, nýbrž proto, že jednotného čísla je „vlastněná věc = vnější

⁴⁶ Srv. *Pron.* 19.18-26. Apollónios však hovoří v tomto smyslu pouze o plurálu, přestože 2. osoba duálu má podobnou vlastnost.

⁴⁷ Srv. *Pron.* 17.19nn.

⁴⁸ Termín „vymezenost“, který zde užívám, je zobecněním. Apollónios žádný specifický substantivní termín, který by takto bylo možné přeložit, neuvívá. Užívá však např. sloveso ὀρίζω („vymežit“, „identifikovat“) či part. perf. ὠρισμένος („vymezený“, „identifikovaný“).

⁴⁹ Srv. KEMP 1996, s. 321.

osoba“. Podobně u tvaru ἡμέτερος je osoba vlastníka v plurálu, ale vlastněná věc v singuláru, jak napovídá koncovka -ος. Odvozená zájmena nepoukazují na vnitřní osobu svou koncovkou, nýbrž lexikálním základem tvarů, tj. „začátkem slova“. Ve vyjadřování vnitřní osoby jsou tedy odvozená zájmena stejně nepravidelná jako zájmena základní.⁵⁰

4. Referenční platnost

Mladší definice zájmen, dochovaná v rámci spisu *O syntaxi*, poukazuje zejména na referenční funkci zájmen. Apollónios zájmena rozděluje na „deiktická“ (subst. δείξις, adj. δεικτικός) a „anaforická“ (subst. ἀναφορά, adj. ἀναφορικός).⁵¹ Uvedená dichotomie není nijak striktní, každé zájmeno však musí být deiktické, anaforické, či obojí. Referenční platnost je tedy kategorií, kterou zájmeno musí povinně vyjadřovat. V Apollóniově pojetí zahrnuje referenční platnost zájmen jak odkazy v rámci textu, tak odkazy k mimojazykovému světu (viz dále).⁵²

Mezi (a) čistě deiktická zájmena počítá Apollónios veškeré tvary 1. a 2. osoby; (b) čistě anaforická jsou reflexiva 3. osoby; αὐτός, pokud stojí samostatně; osobní zájmeno 3. osoby ἑ; (c) k zájmenům, která mohou být deiktická i anaforická, patří demonstrativa 3. osoby a homérské ὅς v přivlastňovací funkci.⁵³ Exaktně vymezit deixi a anaforu na základě Apollóniových spisů nelze, jasné definice chybějí a výklad není systematický. „Deixe“ označuje spíše vztah k mimojazykovému světu, odkaz na něco neznámého, co bude / právě je poznáváno (πρώτη γνώσις), a to zejména prostřednictvím smyslového vnímání, „anafora“ představuje spíše vztah ke světu jazykovému, nový odkaz na něco, co již bylo identifikováno (δευτερά γνώσις) a co je vnímáno prostřednictvím přemýšlení (nad jazykem), nikoli prostřednictvím smyslů.⁵⁴

⁵⁰ Srv. *Pron.* 11.23-12.3.

⁵¹ Srv. *Pron.* 9.17; *Synt.* 135.3.

⁵² V moderní lingvistice je reference chápána jako odkazování na objekty mimojazykové i jazykové (textové) reality, bývají uplatňovány dichotomie anafora (odkaz zpět v textu) / katafora (odkaz dopředu v textu) a exofora (odkaz mimo text) / endofora (odkaz v rámci textu), viz *Encyklopedický slovník češtiny*, s. v. *reference*. Apollóniovo členění anafora / deixe sice nelze s žádnou z výše uvedených dichotomií ztotožňovat, je však zřejmé, že se mohlo stát základem pro jejich vytvoření.

⁵³ Srv. např. *Pron.* 9.17-10.4 aj.

⁵⁴ Podobně SCHNEIDER 1902, s. 86, srv. také BRANDENBURG 2005, s. 182nn.

Termín anafora souhrnně označuje tři typy odkazů: 1. intratextuální odkaz na něco, o čem již byla řeč; 2. odkaz na entitu, která trvale existuje, a je tudíž obecně známá, byť nebyla v předchozím úseku textu explicitně zmíněna;⁵⁵ 3. odkaz spočívající v myšlenkovém přenosu určitého děje z minulosti do přítomnosti.⁵⁶ Termín *deixe* má v rámci Apollóniových spisů dva základní významy: (1) schopnost odkazovat deikticky na mimojazykový kontext;⁵⁷ (2) referenční platnost v širším slova smyslu, tzn. schopnost určitého výrazu chovat se buď deikticky ve smyslu významu (1) nebo anaforicky.

Širší význam (2) termínu *δειξις* Apollónios zdůrazňuje ve spise *Peri syntaxeós*. Uznává, že anaforický vztah je vlastně také jistým typem *deixe*.⁵⁸ *Deixe* v užším slova smyslu poukazuje na cosi velmi blízkého (τὰ ὑπ ὄψιν > *δειξις τῆς ὀψεως*) a označuje „první poznání“ (πρώτη γνώσις). Anafora označuje „druhé (a každé další) poznání“ (δευτερὰ γνώσις).⁵⁹ *Deixe* v širším slova smyslu může odkazovat na něco, co je přítomno jen v naší mysli – *δειξις τοῦ νοῦ*,⁶⁰ a zahrnuje tedy jak *deixi* v užším smyslu, tak i anaforu.

Deixi v širším smyslu vnímá Apollónios jako kategorii spojenou s kategorií osoby, neboť zájmeno vyjadřující *deixi* musí jejím prostřednictvím vždy poukazovat na jistou osobu (jinak by sám termín *deixe* byl nesmyslný) a ta je jasně určitelná na základě formy zájmena. *Deixe* tedy zároveň slouží k jistému zpřesnění zájmeného významu.⁶¹ U zájmen přivlastňovacích nicméně *deixe* nezpřesňuje obě vyjadřované osoby, nýbrž pouze osobu vnitřní.⁶² Zároveň je však *deixe* jazykovou kategorií pouze u zájmen a členů, protože její charakteristikou je gramatická shoda mezi výrazem, který odkazuje, a slo-

⁵⁵ Srv. *Pron.* 10.18-22, kde Apollónios uvádí homérský verš, v němž není zájmeno „na první pohled“ anaforické ani deiktické, přesto nevzniká žádná nejasnost a je zřejmé, kdo je referentem zájmena. V uvedeném případě je jím Zeus, čili „věčná osoba“ (πρόσωπον πάντως ἐσόμενον). Odkaz na něco trvale existujícího (a implicitně obecně známého) je v Apollóniově pojetí také anaforou.

⁵⁶ Srv. *Pron.* 10.22-26, kde podobně jako v *Pron.* 10.18-22 je z kontextu jasné, kdo je referentem, přestože referenční vztah vyjádřený zájmenem *οὗτος* zde nelze „na první pohled“ identifikovat jako anaforu či *deixi*. Apollónios následně vysvětluje, že jde o (myšlenkový) přenos děje z minulosti do přítomnosti (čili opět o anaforu, jakožto o odkaz na něco již známého).

⁵⁷ Viz BRANDENBURG 2005, s. 576. *Deixe* v tomto významu např. v *Pron.* 9.17; *Synt.* 135.3.

⁵⁸ Srv. také JANSE 2002, s. 237.

⁵⁹ Srv. *Pron.* 61.8; *Synt.* 134.12.

⁶⁰ Srv. *Synt.* 135.12-136.4; SCHNEIDER 1902, s. 31; 86.

⁶¹ Srv. např. *Pron.* 9.9-10.

⁶² Srv. *Pron.* 101.26-102.4.

vem (resp. myšlenou jazykovou podobou mimojazykového objektu), na které se odkazuje. Jména sice mohou také *suo modo* odkazovat, ale v Apollóniově pojetí se nejedná o deixi jako takovou, protože jmenné odkazování může být velmi volné (odkazuje se např. prostřednictvím synonymního výrazu, který je ale jiného rodu, v jiném pádu apod.).⁶³

3. Závěr

V centru pozornosti nestojí u Apollónia forma, nýbrž význam. Jazykové jednotky nejsou v jeho pojetí izolovanými a jasně definovatelnými položkami, nýbrž dosti vágními koncepty, které vzájemně utvářejí komplexní síť vztahů a nemohou být posuzovány bez ohledu na kontext jazykový i mimojazykový.

Totéž platí pro povinné vlastnosti jazykových prvků, tedy jazykové kategorie v moderním smyslu. „Referenční platnost“ (*deixe*) zájmen není u Apollónia ani v jednom ze svých dvou významů nikde jasně vymezena, a z hlediska dnešního čtenáře Apollóniových spisů je tak jejím hlavním vymezením poněkud paradoxně skutečnost, že funguje na dvou rovinách. Podobným způsobem přistupuje Apollónios ke kategorii osoby, která v nejužším smyslu (z jazykového hlediska) představuje slovesnou kategorii, kromě ní však také kategorii zájmennou a v nejširším smyslu i mimojazykový objekt, tedy referent. Tyto tři koncepty přitom nejsou nikde jasně rozlišeny.

Vágnost Apollóniových pojetí jasně vysvítá zejména v konfrontaci s Dionýsiem Thráckým, který byl tradičně pokládán za autora spisu *Techné grammatiké*.⁶⁴ Zatímco Dionýsios se ve svých výkladech přidržuje spíše normativních přístupů, které zohledňují především formu, Apollónios do gramatického systému implementuje mnoho vágních, pojmových kritérií. V dřívějších dobách mohl být a mnohdy byl tento jeho přístup předmětem kritiky ze strany soudobých badatelů.⁶⁵

Šíře Apollóniova vlivu je neporovnatelná s kterýmkoli jiným starořeckým gramatikem. Jeho spisy se v různé míře inspirovali pozdněantičtí, středověcí i novověcí učenci, za všechny jmenujme velkého latinského gramatika Prisciana, který ve svém díle *Institutiones grammaticae* reprodukoval Apolló-

⁶³ Srv. HOERSCHELMANN 1880, s. 383-384.

⁶⁴ Od 50. let je však autorství i chronologické zařazení *Techné* předmětem sporů, dnes se stále více badatelů domnívá, že gramatik známý jako Dionýsios Thrák (170-90 př. n. l.) autorem není a že spis pochází z mnohem pozdější doby (2. až 4. stol. n. l.). K této problematice viz MUCHNOVÁ 2009.

⁶⁵ Viz např. ROBINS 1951, s. 43; srv. také BLANK 1993, s. 714.

niovu gramatickou nauku s mimořádnou přesností a zachoval zejména Apollóniův důraz na spíše významová než formální kritéria.

Dnešní filolog či lingvista by Apollóniovi mohl vytknout mnohé, počínaje leckdy chaotickým způsobem výkladu přes neochotu stanovit jasné definice až po vnitřní rozpornost jeho stanovisek k nejrůznějším jazykovým problémům. K Apollóniovu pojetí jazyka patří jistá míra nedůslednosti a relativismu. Přesto, nebo právě proto, je jeho přístup velmi inspirující. Apollónios nebyl kompilátorem, ale velmi zdatným samostatným myslitelem, který v mnoha ohledech předběhl svou dobu o jeden a půl tisíce let. Jeho snaha hledat vysvětlení nejrůznějších jazykových problémů a klást si zajímavé otázky jej překvapivě přibližuje gramatikám druhé poloviny 20. století.⁶⁶ Mnozí moderní badatelé pokládají Apollónia za vizionáře a pokoušejí se o syntézu jeho gramatické nauky s dnešními jazykovědnými přístupy.⁶⁷

Bibliografie

Primární literatura

Apollonii Dyscoli quae supersunt. Apollonii scripta minora. Vyd. Richard SCHNEIDER. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung 1965² (Grammatici Graeci II,1,1).

Apollonii Dyscoli quae supersunt. De constructione libri quattuor. Vyd. Gustav UHLIG. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung 1965² (Grammatici Graeci II,2).

Aristonicus – De signis Iliadis. Vyd. Ludwig FRIEDLÄNDER. Göttingen: Dietrich 1853.

Sekundární literatura

ALLAN, Keith. Interpreting Apollonius Dyscolus on mood and psychichē diathesis. In *Selected Papers from the 2005 Conference of the Australian Linguistic Society*. Vyd. Keith ALLAN. 2006, s. 1-16. Dostupné na <http://www.als.asn.au/proceedings/als2005/allan-apollonius.pdf> (poslední přístup 16. 2. 2012).

BLANK, David L. Apollonius Dyscolus. In *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 34/1. Vyd. Wolfgang HAASE. Berlin – New York: Walter de Gruyter 1993, s. 708-730.

⁶⁶ SrV. KEMP 1996, s. 330.

⁶⁷ Např. ALLAN (2006) aplikuje na angličtinu některé Apollóniovy postřehy týkající se slovesných modů.

- BRANDENBURG, Philipp. *Apollonios Dyskolos. Über das Pronomen. Text, Einführung, Übersetzung und Erläuterungen*. Beiträge zur Altertumskunde 222. München – Leipzig: K. G. Saur 2005 [Diss. Univ. Kiel, 2003].
- JANSE, Mark. Alexandrian Grammatical Theory in Practice: Apollonius Dyscolus and Personal Pronouns. In *Grammatical Theory and Philosophy of Language in Antiquity (Orbis / Supplementa 19)*. Vyd. Peter SWIGGERS – Alfons WOUTERS. Leuven – Paris – Sterling: Peeters 2002, s. 233-255.
- HOERSCHELMANN, Wilhelm. Kritische Bemerkungen zu Apollonius Dyscolus De pronomine. *Rheinisches Museum*, 1880, 35, s. 373-389. Dostupné na <http://www.rhm.uni-koeln.de/035/Hoerschelmann.pdf> (poslední přístup 16. 2. 2012).
- KARLÍK, Petr – NEKULA, Marek – PLESKALOVÁ, Jana (vyd.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002.
- KEMP, Alan. The Emergence of Autonomous Greek Grammar. In *Geschichte der Sprachtheorie 2: Sprachtheorien der abendländischen Antike*. Vyd. Peter SCHMITTER. Tübingen: Gunther Narr Verlag 1996, s. 302-333.
- KÜHNER, Raphael – GERTH, Bernhard. *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache. Satzlehre, II,2*. Hannover – Leipzig: Hahnsche Buchhandlung 1904.
- MATTHAIOS, Stephanos. Neue Perspektiven für die Historiographie der antiken Grammatik: Das Wortartensystem der Alexandriner. In *Grammatical Theory and Philosophy of Language in Antiquity (Orbis / Supplementa 19)*. Vyd. Peter SWIGGERS – Alfons WOUTERS. Leuven – Paris – Sterling: Peeters 2002, s. 161-220.
- MUCHNOVÁ, Dagmar. Dionýsios Thrax a jeho autorství Techné grammatiké. In *Epea pteroenta – Růženě Dostálové k narozeninám*. Vyd. Markéta KULHÁNKOVÁ – Kateřina LOUDOVÁ. Brno: Host 2009, s. 250-261.
- ROBINS, Robert H. *Ancient and Medieval Grammatical Theory in Europe with particular reference to Modern Linguistic Doctrine*. London: Kenikat Press 1951.
- SCHENKEVELD, Dirk M. Scholarship and Grammar. In *La philologie grecque à l'époque hellénistique et romaine (Entretiens sur l'antiquité classique XL)*. Vyd. Franco MONTANARI. Genève: Olivier Reverdin et Bernard Grange 1994, s. 263-306.
- SCHNEIDER, R. *Commentarius criticus et exegeticus in Apollonii scripta minora*. Leipzig: B. G. Teubner 1902 (Grammatici Graeci II,1,2).
- STEINTHAL, H. *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern mit besonderer Rücksicht auf die Logik*. Berlin: Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung Harrwitz und Gossmann 1890² (vol. I).

■ ZUSAMMENFASSUNG**Die Charakteristik der Pronomina bei Apollonios Dyskolos**

Der Aufsatz fasst die Standpunkte des Apollonios Dyskolos zu ausgewählten sprachlichen Eigenschaften der griechischen Pronomina zusammen. Im ersten Teil wird die spezifische Einteilung der Pronomina in zwei Gruppen, d. h. Primär- und Possessivpronomina behandelt. Der zweite Teil stellt Apollonios' Einstellung zur grammatischen Kategorie der Person vor, wobei die Possessiva im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit stehen. Der letzte Teil ist der Problematik der Referenzsemantik der Pronomina gewidmet und es wird die undeutliche Dichotomie $\delta\epsilon\acute{\iota}\xi\iota\varsigma$ / $\acute{\alpha}\nu\alpha\phi\omicron\rho\acute{\alpha}$ präsentiert.